

Humor als wapen in de strijd om de ware Nederlander

Propagandistisch vermaak in rivaliserende cabaretprogramma's van de Nederlandsche Omroep en Radio Oranje in de Tweede Wereldoorlog

Marieke Oprel

Abstract

Waging war with humour. War-time propaganda in Dutch satirical radio shows during the Second World War

This article analyses how humour and satire were used as propaganda in Dutch satirical radio shows during the Second World War. Through songs and cabaret sketches full of stereotypes, both the nazified Dutch Broadcast Company (*Nederlandsche Omroep*) and the official broadcasting station of the Dutch government-in-exile in London (*Radio Oranje*) tried to convince listeners of their message and to ridicule their opponents. The satirical cabaret sketches in the rival radio programmes *De Watergeus* and *Paulus de Ruiter* illustrate the propagandistic dilemmas on both sides. The aim was to emphasise oppositions between friends and foes. Yet the two radio shows struggled with how to win over the wavering and undefined group in between. Both had to take into account the fact that many Dutch people could not be easily classified as 'pro's' or 'anti's'. These radio programmes tried to address this dilemma by acknowledging the other party but using humour and satire to ridicule them.

Keywords: Second World War, propaganda, radio, humour, stereotypes, othering

Humor vormde tijdens de Tweede Wereldoorlog een belangrijk wapen in de propaganda van zowel nationaalsocialistische als geallieerde media. Wereldberoemd is de parodie op Adolf Hitler, *The Great Dictator* (1940), geschreven, geregisseerd en vertolkt door Charlie Chaplin. Illustratief zijn daarnaast Walt Disney cartoons, zoals de Looney Tunes cartoon *The Ducktators* (1942) en de anti-nazistische propagandafilm *Der Fuehrer's Face* (1943). De BBC German Service, die als doel had het nazimonopolie op nieuws uit het Derde Rijk te doorbreken, gebruikte humor om Duitsers in Duitsland te bereiken

en te beïnvloeden. De tandem van humor en muziek bleek een succesformule om een propagandistische boodschap over te brengen.

Ook in Nederland werd tijdens de oorlog op humoristische wijze maatschappijkritiek en kritiek op personen geuit, bijvoorbeeld via de radio. Op 1 maart 1941 kwam met vrolijk gezang en het geluid van krijsende meeuwen op de achtergrond voor het eerst 'Radioschip' *De Watergeus* vanuit Londen de Nederlandse huiskamers en schuilplaatsen binnenzeilen. Het deuntje waarmee de eerste uitzending van *De Watergeus* opende,

zette gelijk de toon voor het sentiment in het cabaretprogramma:

Varen, varen, over de baren,
 Varen, varen, over de zee,
 Varen, varen, vrijheid bewaren,
 weg met de Duitschers en de N.S.B¹

Het schip van de 'vrijheid en blijheid', dat 'op het kompas van de vrijheid' 'voor de Hollandse wind' voer, moest met humor en liedjes de Nederlandse bevolking opbeuren en moed inspreken. Nederland moest uit de handen van de 'moffen' worden bevrijd en vervolgens van alle landverraders gezuiverd worden. Het betonen van loyaliteit aan Nederland en de Nederlandse zaak was dan ook het terugkerende thema in de uitzendingen. Nostalgie-verwijzingen naar het Koninklijk Huis, het 'Oranjegevoel' en de nationale driekleur moesten de trouwe schare luisteraars die het door de bezetter opgelegde luisterverbod overtraden, bemoedigen om vol te houden in hun verzet tegen de Duitse bezetter.

Daartegenover stonden felle uitingen van haat en afkeer aan het adres van landverraders, in het bijzonder Anton Mussert. Landverraad van NSB'ers werd breed uitgemeten in de dialogen tussen de fictieve karakters Jan, Piet, Klaas, Neeltje en later ook Annetje, die op vaak sarcastische wijze kletsend en zingend het laatste nieuws becommentarieerden. In sketches en liedjes werd satire expliciet ingezet als wapen in de ideologische strijd tegen de Duitse vijand. Met een flinke dosis patriotisme werden de Duitse autoriteiten en de NSB belachelijk gemaakt en geparodieerd. Karikaturen van Duitsers als varkens en de 'snorretjeswolf' in het sprookje van 'Rood-wit-en-blauwkapje'

¹ *De Watergeus* I, 1-3-1941. Transcripten van *De Watergeus* bevinden zich in het NIOD, archief 206b. In dit artikel wordt hiernaar verwezen als [*De Watergeus* + nummer van de uitzending en datum].

moeten menig luisteraar hebben doen grinniken. Toch was het cabaret niet enkel een 'verzetje', maar ook een vorm van verzet en propaganda. Door de Duitse bezetters en NSB'ers continu weg te zetten als 'volksverraders', 'hielenlikkers' en 'moffenknechten' hoopten de makers van *De Watergeus* vanuit Londen de stemming in bezet Nederland te beïnvloeden.

In reactie daarop kwam de gelijkgeschakelde Nederlandsche Omroep in bezet Nederland enkele maanden later met een nationaalsocialistisch radiocabaret: het zondagmiddagcabaret *Paulus de Ruiter*. Geestelijk vader van de fictieve figuur *Paulus de Ruiter* was Jacques van Tol. Van Tol was een NSB'er van het eerste uur. Als bekend tekstschrijver was hij al voor de oorlog een van de belangrijkste leveranciers voor Nederlandse kleinkunststartiesten. Hij ontwikkelde zich tot een fervent antisemiet, zo blijkt uit de uitzendingen van *Paulus de Ruiter*.² Het cabaretprogramma verkondigde het nationaalsocialistische visioen van de Nieuwe Orde en dreef op grove wijze de spot met ideologische vijanden zoals de communisten en de Joden. Daarnaast moesten ook 'slappe landgenoten' en de geallieerden het ontzien. Door een karikatuur te maken van verzetsacties probeerde het zondagmiddagcabaret het geloof in de eigen Nederlandse kracht en die van de geallieerden te breken. Uit alle macht probeerde *Paulus de Ruiter* met doorgaans venijnige spot geruchten over een opmars van de geallieerden te ontkrachten en het verlangen naar een geallieerde bevrijding te doen afnemen.

Het Zondagmiddagcabaret *Paulus de Ruiter* is begin jaren negentig uitgebreid geanalyseerd door Maaïke Wermer. De uitzendingen van *De Watergeus* hebben

² Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945. De omroep in de oorlog* (Amsterdam 1974) 595.

Op 11 mei 1941 speelde *De Watergeus* voor het eerst het sprookje van Rood-wit-en-blauw-kapje. Op 7 juni publiceerde het *Soerabaiasch-Handelsblad* een verkorte versie van dit nationalistische en patriotistisch bewerkte sprookje.

*Soerabaiasch handelsblad, ochtendblad (9 juni 1941)*³

daarentegen minder aandacht gekregen. Ten onrechte, want juist uit de liedjes en satirische sketches die de beide shows uitzonden kan worden opgemaakt hoe de dynamiek tussen beide programma's was, hoe 'de Nederlander' getypeerd werd, en welke eigenschappen en karakteristieken de Nederlanders tijdens de bezettingstijd zijn toegedicht.

Voor dit artikel zijn alle bewaard gebleven transcripten van de uitzendingen van *De Watergeus* en *Paulus de Ruiter* geanalyseerd. Daarnaast is er gebruik gemaakt van gedigitaliseerde bronnen. In *CLARIAH Media Suite* zijn ruim 60 audiofragmenten terug te vinden van de beide programma's.⁴ Van

3 Bron: [4 De fragmenten zijn terug te vinden via \[*De Watergeus* zijn er 33 fragmenten, van *Paulus de Ruiter* 29.⁵ Vergeleken met het zeer omvangrijke corpus aan kranten dat uit de bezettingsjaren is overgeleverd, lijkt dit aantal beperkt. In verhouding tot andere radioprogramma's zijn er echter juist veel opnames van de cabaretuitzendingen overgebleven.⁶ De opnames van *De Watergeus* en *Paulus de Ruiter* zijn bijzondere bronnen om terug te luisteren, want in de opnamen weerklinken de verschillende radiostemmen, maar ook verschillende meningen die in bezet Nederland te horen waren.\]\(https://mediasuite.clariah.nl/workspace/projects/54eb7c7f-aabf-4129-8dd2-4ee6883feegb/details, laatst geraadpleegd 1-11-2022.</p>
</div>
<div data-bbox=\)](https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?col=ddd&query=&cql%5B%5D=%28date+_gte_+%2208-06-1941%22%29&cql%5B%5D=%28date+_lte_+%2211-06-1941%22%29&cql%5B%5D=ppn+any+%28044376952%29&redirect=true&sortfield=date&resultscol=ddd&titel&identifier=ddd:01122300:mp, laatst geraadpleegd 15-04-2023.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Analyse van het gebruik van humor en satire in de twee rivaliserende radioprogramma's biedt inzicht in de intenties van de makers van *De Watergeus* en *Paulus de Ruiter*, de propagandistische boodschap die zij hoopten over te brengen en de frames die zij hiervoor gebruikten. Hoewel satire en humor vaak in een adem genoemd worden, zijn het twee afzonderlijke fenomenen en onderzoeksgebieden. Satire kent zowel als genre als in de vorm van historische bron vele gezichten en laat zich moeilijk definiëren. Als onderwerp van studie is satire weerbarstig: als onderzoeker loop je het risico je door je object voor de gek te laten houden.⁷ Dit komt omdat, zoals humor-onderzoeker Ivo Nieuwenhuis treffend constateerde, 'de "feiten" die satirici verkondigen notoir onbetrouwbaar zijn en het vanwege het gebruik van ironie vaak onmogelijk is om tot een sluitende interpretatie van het materiaal te komen'.⁸ De cryptische aard van satire en de (subtiele) referenties naar

5 De zoekopdracht naar 'Watergeus' in het gehele radio corpus levert 135 resultaten op. Deze selectie bevat echter ook o.a. liedjes van *De Watergeus* gezongen door Jetty Paerl ná de oorlog.

6 Vermeldenswaardig is de collectie opnames van de speeches van Koningin Wilhelmina.

7 Ivo Nieuwenhuis, 'De vele gezichten van satire', *De Negentiende Eeuw* 39,1 (2015) 1-16, aldaar 2.

8 Nieuwenhuis, 'De vele gezichten van satire', 2.

politieke en culturele actualiteit maken satire veelvormig en ongrijpbaar. Juist omdat satire qua vorm en inhoud gebonden is aan de specifieke context van de tijd, plaats en gemeenschap waarin ze verschijnt, fascineren satirische uitingen. Humor speelt hierbij vaak een belangrijke rol. Vormen van humor, zoals overdrijving, geven satire amusementswaarde. Maar satire is niet enkel ludiek bedoeld. Om nogmaals Nieuwenhuis te citeren: 'Het is precies de *spanning* tussen ernst en spel, provocatie en vermaak, die satire onderscheidt van humor in algemene zin enerzijds en zuiver politiek of maatschappelijk activisme anderzijds.'⁹

Zowel *De Watergeus* als *Paulus de Ruiter* gebruikten satire om te berichten over het verloop van de oorlog en de tegenstander te bespotten. Daarnaast bedienden beide programma's zich van humor om de luisteraar te vermaken en aan zich te verbinden. *De Watergeus* richtte zich expliciet op het ridiculiseren van de Duitse autoriteiten en leden van de NSB. *Paulus de Ruiter* beschimpte op zijn beurt Nederlanders die het verzet steunden en de ideologische vijanden van het naziregime: de geallieerden, de communisten en in het bijzonder de Joden. Beide programma's verbeelden en stereotyperden de Nederlander om deze van de vijand te onderscheiden.

Dit bleek echter niet eenvoudig. Want hoe bespot je het karakter van dé Nederlander, zonder jezelf of je medeburger belachelijk te maken? Preek je voor eigen parochie of probeer je juist de twijfelaar voor je te winnen? Dit artikel licht twee dilemma's uit waar radiomakers aan beide zijden mee worstelden: (1) de spanning tussen de stereotypering van de zogenaamde 'pro's' en 'anti's' en (2) de omgang met laster en leugens in berichtgeving. Hierbij gaat de

aandacht voornamelijk uit naar de vraag welke eigenschappen en karakteristieken de Nederlanders tijdens de bezettingstijd zijn toegedicht. Welke normen of gedragingen werden in de bespotting vooral aan de orde gesteld? Kunnen we aan de hand van stereotypen zien hoe beelden van 'de Nederlander' gekoppeld werden aan ideeën over verzet of collaboratie? En, verschilden de beelden van 'de ware Nederlander' in de rivaliserende programma's wel wezenlijk van elkaar?

Radiocabaret in oorlogstijd

Het uitbreken van de oorlog had ingrijpende gevolgen voor het Nederlandse radiolandschap. De bemoeienis van de Duitse bezetter met de radio was namelijk groot. Al in het eerste oorlogsjaar kwamen de bestaande omroepen onder toezicht van de *Rundfunkbetreuungsstelle*. De AVRO, KRO, NCRV, VARA en VPRO mochten blijven uitzenden, maar de inhoud van de programma's werd voorafgaand aan de uitzendingen gecontroleerd.¹⁰ In 1941 werden de bestaande omroepen opgeheven en ontstond een nationale omroep, de Nederlandsche Omroep (NO). Deze gelijkschakeling van het Nederlandse omroepbestel creëerde een geheel nieuwe situatie. Met name in nieuws- en opinie-uitzendingen was de steun voor het nationaalsocialisme nu steeds duidelijker terug te horen.

In Londen werd ook een nieuwe radiozender opgericht: Radio Oranje. De BBC stelde dagelijks een kwartier zendtijd beschikbaar aan de Nederlandse regering in ballingschap om een Nederlandstalig nieuwsbulletin uit te zenden. Later werd deze zendtijd verlengd. Radio Oranje was voor de gevluchte Nederlandse regering het belangrijkste middel

9 Ibidem., 15.

10 Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945*, 133-143.

Albumhoes LP *Jetje van Radio Oranje*, Imperial, 1970.¹¹

om de landgenoten in bezet Nederland te bereiken en hen aan te sporen in hun verzet tegen de nazi's. De nieuwsbulletins waren zeker in de eerste jaren vaak achterhaald of onvolledig, maar de toespraken van koningin Wilhelmina speelden een belangrijke rol in de ondersteuning van het moreel van de bevolking. De uitzendingen van *De Watergeus* (vanaf maart 1941) verspreidden eenzelfde strijdvaardige boodschap, maar op een luchtiger toon.

Het maken van politieke satire tijdens de oorlog was in meerdere opzichten een uitdaging. Zo kampte Radio Oranje met een gebrek aan middelen en personeel. De eerste grappen en liedjes van *De Watergeus*

kwamen noodgedwongen uit de pen van Meyer Sluysers, chef van de Radioluisterdienst van de Nederlandse regering in Londen, en Loe de Jong, die bij Radio Oranje als verslaggever en studiopresentator naam maakte. Later schreef de naar Londen gevluchte film-distributeur Jo Paerl de meeste liedjes voor *De Watergeus*. Zijn destijds achttienjarige dochter Jetty kreeg een prominente rol in het cabaret. Jetty kon goed zingen en wist de luisteraars te raken met haar stem. Daarnaast stond ze bekend om haar geweldige articulatie.¹² Dit was een grote meerwaarde,

11 Bron metadata: <https://www.discogs.com/release/3450286-Jetje-Van-Radio-Oranje-Jetje-Van-Radio-Oranje>, laatst geraadpleegd 15-04-2023.

12 Jetty Paerl vertelde na de oorlog dat zij duidelijk moest articuleren: <https://www.anderetijden.nl/aflevering/272/Radio-Oranje>, zie ook het in Memoriam dat na haar overlijden in 2013 in de Volkskrant verscheen: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/jetty-paerl-1921-2013-b2099536/>, laatst geraadpleegd 1-11-2022.

omdat de Duitsers de uitzendingen van Radio Oranje verstoorden en er dus veel stemgeluid verloren ging. Al snel werd 'Jetje van Oranje', zoals haar bijnaam luidde, enorm populair. Ondanks andere muzikale successen na de oorlog associeerden Nederlanders tot in de jaren tachtig haar stemgeluid bovenal met de hoop op bevrijding, waarover ze in liedjes als de Nederlandse vertaling van het oorlogsliedje *We'll Meet Again* had gezongen.¹³ De iconische status van 'Jetje' illustreert het feit dat ondanks de relatief korte periode waarin *De Watergeus* is uitgezonden, het cabaret tot ver na de oorlog doorwerkte.¹⁴

Waar de medewerkers van Radio Oranje zich in Londen moesten behelpen, had Jacques van Tol voor het creëren van *Paulus de Ruiter* een professioneel orkest, professionele apparatuur en studio's tot zijn beschikking. Toch stond ook hij voor een uitdaging. De samenstelling van een getalenteerd artiestengezelschap bleek niet gemakkelijk. De keuze was namelijk beperkt tot artiesten uit de NSB-hoek, waar, in de woorden van Van Tols biograaf Henk van Gelder, 'artistiek talent niet dik gezaaid was'.¹⁵ De Nederlandsche Omroep suggereerde om het acterende echtpaar Ceesje Speenhoff en Piet Rienks in dienst te nemen. Ceesje was de dochter van de dichter Koos Speenhoff. Weliswaar hadden zij en haar echtgenoot nog weinig succes gehad, maar dit weten zij aan het feit dat zij zich als felle NSB'ers niet bepaald populair hadden gemaakt in de

toneelwereld.¹⁶ Het zondagmiddagcabaret betekende voor hen hun doorbraak. Als het duo Keuvel & Klessebes, gebaseerd op Snip & Snap waarmee Van Tol voor de oorlog furore had gemaakt, werden zij hét succesnummer van het zondagmiddagcabaret.

Andere artiesten die aan *Paulus de Ruiter* meededen, wensten om uitsluiting en veroordeling te voorkomen anoniem te blijven.¹⁷ Van Tol begreep dit goed, zo blijkt uit bewaard gebleven correspondentie.¹⁸ Gedurende de oorlog ging hij zelf ook aan zijn NSB-lidmaatschap twijfelen. Toen hij in 1947 voor het tribunaal terechtstond voor zijn collaboratie met de bezetter tijdens de oorlog, probeerde hij zijn bijdrage aan *Paulus de Ruiter* af te zwakken. Dat deed hij onder meer door te verklaren dat het merendeel van de teksten in het cabaret niet van zijn hand was, maar dat hij deze van NSB'ers uit het hele land ontving.¹⁹ Uiteindelijk werd hij enkel berecht en bestraft voor de regie van het zondagmiddagcabaret, niet voor zijn bijdrage als tekstschrijver.²⁰

In totaal zijn er 43 uitzendingen van *De Watergeus* gemaakt. Medio februari 1942 kwam er enigszins abrupt een einde aan het radioprogramma. Het is niet geheel duidelijk waarom Radio Oranje met het programma stopte. Onno Sinke stelt dat tegen 1942 de charme van het symbolisch verzet uitgewerkt was. Hij spreekt over een zekere vervreemding tussen de regering in Londen en de bevolking in bezet gebied als mogelijke

13 Koos Posthuma, *Mei '45 – Herinneringen aan de oorlog en de bevrijding*, 51:41-51:50. <https://mediasuite.clariah.nl/tool/resource-viewer?id=2101608050037073731&cid=daan-catalogue-aggr&bodyClass=noHeader&singleResource=1>, laatst geraadpleegd 09-09-2022.

14 De opnames van een album met liederen van *De Watergeus* in 1969, nadat zij grote bekendheid genoot als gevolg van onder meer haar deelname aan het Eurovisie Songfestival, droeg hieraan bij.

15 Henk van Gelder, *De Spookschrijver. Het raadsel Jacques van Tol* (Amsterdam 1992) 65.

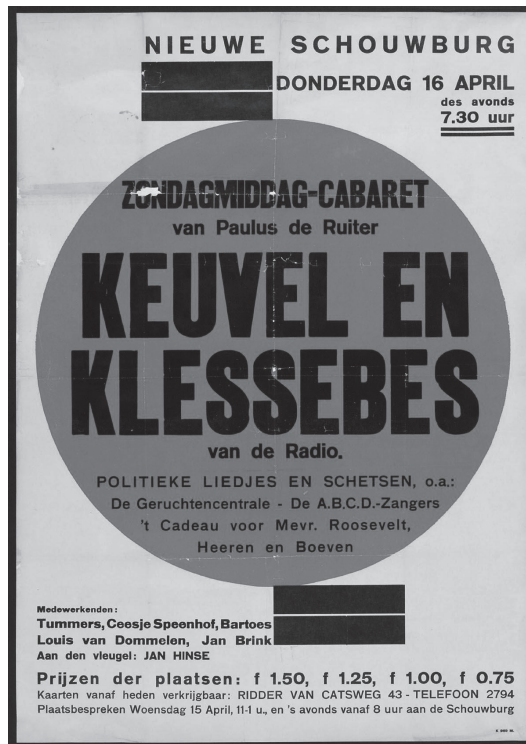
16 Van Gelder, *De Spookschrijver*, 65.

17 Verkijk, *Radio Hilversum*, 595.

18 Van Gelder, *De Spookschrijver*, 86.

19 Henk van Gelder en Jacques Klöters, *Door de nacht klinkt een lied. Amusement in Nederland 1940-1945* (Amsterdam 1985) 79; Maaïke Wermer, "Worteltje boven..." Een analyse van het radioprogramma "Het zondagmiddagcabaret van Paulus de Ruiter" 1941-1944 (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1993) 49.

20 Van Gelder, *De Spookschrijver*, 98.

Aankondiging van het duo Keuvel en Klessebes. Dit duo, gespeeld door het acteuursechtpaar Piet Rienks en Ceesje Speenhoff, was een bekend en berucht onderdeel van het Zondagmiddagcabaret van Paulus de Ruiter.

AG/00637 (Affiche, Lithografie), Oorlogsaffiches NIOD 1933-1946, NIOD/KB

verklaring voor het feit dat het succes van *De Watergeus* afnam.²¹ Daarnaast speelde de invasie van Japan in Nederlands-Indië vermoedelijk een rol: nu de oorlog eindeloos leek te gaan duren, zou het cabaret wel eens voornamelijk irritatie kunnen oproepen.²²

Paulus de Ruiter was een langer leven beschoren. Tot begin 1944 bleef het zondagmiddagcabaret een vast onderdeel in de programmering van de genazificeerde Rijksradio. Wel kampten de makers in toenemende mate met stevige en aanhoudende

21 Onno Sinke, *Verzet in de verte. De behoedzame koers van Radio Oranje* (Amsterdam 2009) 116.

22 Sinke, *Verzet in de verte*, 247.

kritiek op de inhoud en vorm van het cabaretprogramma. In de eerste jaren genoot Van Tol van artistieke vrijheid. Het cabaret werd als zeer geslaagd beschouwd: in het jaarverslag van de Nederlandsche Omroep uit 1942 werd het politiek cabaret geroemd 'als wapen voor den nieuwen tijd'. Maar vanaf 1943 nam het commentaar op de toon en thema's in de uitzendingen toe, en er bleek nauwelijks publiek te werven voor de opnamen.²³ Op basis van notulen constateert Dick Verkijk dat het zondagmiddagcabaret door de Nederlandsche Omroep als een noodzakelijk kwaad beschouwd werd.²⁴ Maaïke Wermer is van mening dat het cabaret niet daadwerkelijk inhoudelijk veranderde, maar dat de verklaring voor de toenemende kritiek te vinden is in het nieuws waarop het programma reageerde en inspeelde.²⁵ Het zelfvertrouwen dat de Duitse berichtgeving aan het begin van de oorlog kenmerkte, vervloog. De Amerikaanse en Engelse overwinningen en de verwoestende bombardementen op Duitsland vielen niet te ontkennen. Hierdoor werd het steeds moeilijker om de ideologie van het nationaalsocialisme te promoten. De toon van het cabaret werd grimmiger. Wel bleef *Paulus de Ruiter* elke zondag luisteraars trekken, zo blijkt uit peilingen.²⁶ Het zondagmiddagcabaret en de bijdragen van journalist en prominent NSB'er Max Blokzijl hadden de grootste luisterdichtheid.

Stereotypering tijdens de bezetting

In wetenschappelijke discussies over de media en de publieke opinie in de bezettingstijd was de dichotomie tussen 'goed'

23 Verkijk, *Radio Hilversum*, 599, 606.

24 Ibidem, 599.

25 Wermer, "Worteltje boven...", 143.

26 Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V* (Den Haag 1974) 335.

en 'fout' lange tijd leidend. Voortbordurend op het toonaangevende werk van Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, bogen diverse historici zich over de vraag in hoeverre het gedrag van Nederlanders tijdens de oorlog als 'collaboratie' of 'verzet' kon worden geclassificeerd. De laatste jaren staat het debat juist in het teken van het loskomen van deze moralistische visie en het analyseren van individueel gedrag zonder dit gedrag te categoriseren als 'goed', 'fout' of 'grijs'.²⁷

Recent verscheen een themanummer van *Tijdschrift voor Geschiedenis* over de zogenaamde 'Mediaoorlog' tussen de genazificeerde en illegale geschreven pers en radio tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het nummer presenteert de resultaten van digitale analyse van het omvangrijke overgeleverde corpus Nederlandstalige mediabronnen. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat het visualiseren van semantische patronen de dynamiek tussen verschillende propagandastrategieën en -narratieven van de nazi's en hun tegenstanders uitlicht. Deze bijdrage sluit hierbij aan door te kijken naar de beeldvorming over de ware Nederlander in de propagandaradio van beide oorlogspartijen. De radiocabaretprogramma's *De Watergeus* en *Paulus de*

Ruiter voerden, zoals Onno Sinke het treffend verwoordde, 'oorlog in de ether'.²⁸ De kern is niet in hoeverre de shows inhoudelijk goed of fout waren, maar dat allebei te maken hadden met terugkerende dilemma's in het aanspreken en benoemen van hun doelgroep via propaganda.

In beide programma's werd satire veelvuldig ingezet in de stereotypering en etnotypering van zowel 'de Nederlander' als 'de vijand' in liedjes en sketches. Stereotypering is het generaliseren, overdrijven of juist simplificeren van vermeende kenmerken en eigenschappen van een bepaalde groep mensen. Stereotypen kunnen bijvoorbeeld gebaseerd zijn op ras, etniciteit, geslacht, nationaliteit, geloof, sociale klasse of leeftijd. Ook zijn er talloze voorbeelden van stereotypen op basis van uiterlijke kenmerken of gedrag. Veel van deze stereotypen zijn in het dagelijks leven ingesleten. Denk maar aan de reclames waarin mannen decennialang zijn gestereotypeerd als voetballiefhebbers, tegenover vrouwen als shopaholics.

Historisch gezien zijn er ontelbare voorbeelden van stereotypen die tot uitsluiting, racisme, discriminatie en vervolging hebben geleid. Een zeer bekende karikatuur is die van een Jood met een grote haakneus. Ook in de historische voorstellingen van Afro-Amerikanen zijn (en worden) stereotypen gebruikt. Wanneer kenmerken niet enkel aan personen of personages, maar aan volken, naties of etnische groepen worden toegeschreven, wordt ook wel de term 'etnotype' gehanteerd. Manfred Beller en Joep Leerssen identificeerden in hun toonaangevende handboek *Imagology* meer dan honderd nationale, culturele en/of etnische stereotypen en karakteristieke eigenschappen. Ook de positieve en negatieve eigenschappen van Nederlanders en Duitsers worden in deze

²⁷ Zoals Bas von Benda Beckmann treffend uiteenzet en toont in *Het Oranjehotel* (2019) is verzet een beladen term: '[...] een vrij vaag containerbegrip dat verwijst naar een heel scala aan activiteiten en opvattingen' (p19). Het aanhoudende debat over collaboratie en verzet tijdens de bezetting zoals afgelopen jaren door talloze historici gevoerd kan geen recht worden gedaan in een voetnoot. De polemiek van Chris van der Heijden (*Grijs verleden*, 2001) met het werk van Loe de Jong is onder meer samengevat in Hans Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007). Zie ook: Martijn Eickhoff e.a., 'De verleiding van een grijze geschiedschrijving. Morele waarden in historische voorstellingen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123,3 (2010) 322-339. Het weerwoord van Chris van der Heijden en daaropvolgende replek in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124 (2011).

²⁸ Sinke, *Verzet in de verte*, 110.

bundel aan een analyse onderworpen. Hierbij wordt uitvoerig stil gestaan bij de historische oorsprong van de aan deze volkeren toegeschreven kenmerken. Zo blijkt het nog altijd gangbare negatieve stereotype van de robuuste, blondharige, overmatig drinkende Duitser te herleiden naar de beschrijving van de Germanen in Tacitus' *Germania*.²⁹ Deze Romeinse bron is toonaangevend geweest voor de beeldvorming rondom Duitsers in de werken van talloze auteurs door de eeuwen heen. Tegenover dit negatieve beeld kan op basis van literatuur ook een positiever (zelf) beeld geplaatst worden. Voortbouwend op Madame de Staël's *De Allemagne* (1810/1813) presenteerden de Duitse staten zich vanaf 1800 als een land en volk van dichters en denkers. Andere met enige regelmaat aan Duitsers toegekende positieve eigenschappen zoals zorgvuldigheid, gehoorzaamheid en netheid komen daarentegen voort uit de late negentiende eeuw.

Voor het zelfbeeld van Nederland was onder meer de zestiende-eeuwse opstand tegen Spanje bepalend. Wederom speelt het werk van Tacitus een prominente rol. Zijn beschrijving van de opstand van de Bataven tegen de Romeinen in de eerste eeuw na Christus vormde een belangrijke bron van inspiratie voor de Hollanders die zich verzetten tegen de Spaanse heerschappij.³⁰ Daarnaast is in later eeuwen vaak terugverwezen naar de moed en vastberadenheid van de voor de vrijheid strijdende Geuzen.³¹ De keuze voor 'De Watergeus' als naam voor het cabaret uit Londen was dan ook geenszins

opvallend of verrassend, maar een directe referentie aan die eerdere, succesvolle strijd tegen buitenlandse tirannie. Een andere uit de vroegmoderne tijd voortkomende, minder positieve stereotypering van Nederlanders die nog altijd gebruikt wordt, is de Nederlander als 'koopman' en 'dominee'. De spanning tussen een door handelsgeest ingegeven wens tot vernieuwing en verandering enerzijds, en een ethische, calvinistische terughoudende en behoudende opstelling anderzijds, wordt vaak als typisch Nederlands gekarakteriseerd.

Het zinspelen op stereotypische kenmerken van individuen en groepen mensen lijkt in *De Watergeus* en *Paulus de Ruiter* een tweeledig doel te hebben gehad: het zwartmaken van de tegenstander en het versterken van de eigen identiteit. Het generaliseren, overdrijven of juist simplificeren van kenmerken en eigenschappen van Nederlanders en Duitsers, maar ook Amerikanen, Britten en – in het geval van *Paulus de Ruiter* – Joden, moest de beeldvorming van de luisteraarten aanzien van de Ander, de tegenstander, negatief beïnvloeden. *De Watergeus* verwees bijvoorbeeld naar de Duitsers als 'moffen', 'verraders' en 'pennenlikkers' en typeerde prominente NSB'ers als 'Moffenknechten' of 'Duitse knechten'. Ook werden deze verraderlijke eigenschappen van de vijand aan fysieke kenmerken gekoppeld: 'Want zoo zwart als hun petten, zoo zwart als hun hemden, zoo zwart als hun rijbroeken, zoo zwart als hun kaplaarzen [...] zoo zwart zijn ook hun zielen.'³² *Paulus de Ruiter* speelde in de uitzendingen onder meer met de beeldvorming ten aanzien van de geallieerden. Met simpele stereotyperingen werden de 'bluffende en brallende' Britten en

29 Manfred Beller, 'Germans', in: Manfred Beller en Joep Leerssen eds., *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* (Amsterdam en New York, 2007) 160.

30 Ellen Krol, 'Dutch', in: Manfred Beller en Joep Leerssen eds., *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* (Amsterdam en New York 2007) 142.

31 Ibidem.

32 Uitzending Nederlandsche Regeerings Persdienst Radio Oranje 18 maart 1941: J.H. van den Broek: Zwarte Hemden...Zwarte Zielen (waarschuwingen aan adres van de jeugd).

Amerikanen en hun oorlogsvoering belachelijk gemaakt.³³ In de eerste uitzendingen was de spot relatief mild van aard. Naarmate de machtsverhoudingen in de oorlog kantelden, verhardde de toon. Zo werden de Amerikanen in een uitzending van november 1942 omschreven als 'kinderroovers', 'dieven' en 'gangsters'.³⁴ De stereotype Amerikaan zou overmoedig, arrogant, moordlustig en dom zijn; de Amerikaanse soldaat een 'gewetensloze vechtmachine en vernietiger van weerloze burgers en historisch Europa'.³⁵ Daarnaast zijn er in de uitzendingen van het zondagmiddagcabaret vanzelfsprekend talloze stereotyperingen van de ideologische vijanden, de communisten en de Joden, terug te vinden. Russen werden in *Paulus de Ruiter* met enige regelmaat neergezet als 'onzindelijke en vieze Bosjewikken' en 'beestachtige en primitieve Untermenschen'.³⁶ Ze zouden een verraderlijk en bloeddorstig volk zijn, en hun leider Stalin onbetrouwbaar en gevaarlijk, zo blijkt bijvoorbeeld uit het lied *Bloemen*, waarin Stalin omschreven werd als 'giftzwam'.³⁷ De antisemitische verwijzingen in het zondagmiddagcabaret speelden in op de karikatuur van Joden als zeer hebzuchtig en vrekkerig van aard en 'onbetrouwbare, sluwe en laffe handelaartjes'.³⁸ Zo werd de Jood in het lied 'De kleine man' bijvoorbeeld

bezongen als 'uitgekookte, gaargestookte, vette Jodenman'.³⁹ Ook in liedjes als 'Rara wie is dat?' en 'De eeuwige Jood' werd het stereotype van de Jood als 'rijke uitbater' en 'ongure profiteur' ingezet.⁴⁰

Naast negatieve beïnvloeding had het gebruik van stereotypen in het cabaret ook een positieve functie. Door de kwaliteiten van het eigen volk te benadrukken en uit te vergroten, hoopten de makers van *De Watergeus* en *Paulus de Ruiter* de eigen identiteit van de (ingebeelde) gemeenschap van respectievelijk trouwe Nederlanders dan wel nazi-sympathisanten te versterken en verder vorm te geven. Verwijzingen naar, en het gebruik van, 'de Nederlander' zijn dan ook talrijk in beide radioprogramma's. Dit wordt goed zichtbaar wanneer we inzoomen op twee types Nederlanders die in beide radiocabaretprogramma's een terugkerend mikpunt van spot vormden: de zogenaamde 'pro's' en 'anti's'.

'Pro's', 'Anti's' en 'helemaal-nikers'

Het onderscheid tussen de nationaalsocialistisch georiënteerde 'pro's' en de naar de vooroorlogse samenleving terugverlangende 'anti's' werd geïntroduceerd door Max Blokzijl. Uit bewaard gebleven verslagen van de luisterdienst blijkt dat er nauwkeurig naar Blokzijls uitzendingen geluisterd werd.⁴¹ Bij gebrek aan concrete informatie over de gebeurtenissen in bezet Nederland vormden zijn radiopraatjes een belangrijke bron voor

33 Fragment uit het lied *Vergelding, Zondagmiddagcabaret* 30-08-1942, zie ook Wermer, "Worteltje boven...", 73, 79. De bewaard gebleven draaiboeken van *Paulus de Ruiter* zijn terug te vinden in de collectie van het NIOD, archief 103 1493. Voortaan wordt hiernaar verwezen als [*Zondagmiddagcabaret* + datum van uitzending]

34 Wermer, "Worteltje boven...", 77; voetnoot 25.

35 Ibidem, 78.

36 Fragment uit een dialoog tussen Keuvel en Klessebes in het Zondagmiddagcabaret van 26-10-1941, zie ook Wermer, "Worteltje boven...", 128.

37 Wermer, "Worteltje boven...", 130.

38 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V*, 500-501, 533. Zie ook het lemma over Joden van Evelien Gans en Joep Leerssen, *Imagology*, 202-207.

39 Wermer, "Worteltje boven...", 115.

40 Ibidem, 116.

41 NIOD, PER 0290, RVD-luisterrapporten. Zie ook: Vincent Kuitenbrouwer, 'The battle for neutrality. The Listening Service of the Dutch Government in Exile During the Second World War', *Media History* 4 (2019) 400-413.

Radio Oranje. Ook in uitzendingen van *De Watergeus* viel zijn naam regelmatig.

Volgens Blokzijl was het Nederlandse volk in drie duidelijk te onderscheiden groepen in te delen.⁴² De eerste groep bestond uit zogenaamde ‘pro’s’, georganiseerde nationaalsocialisten. Deze groep varieerde van fervente NSB’ers van het eerste uur tot nieuwkomers die zich na de meidagen van 1940 bij de NSB hadden aangesloten. Blokzijl was in zijn propaganda vaak kritischer ten aanzien van de nieuwkomers dan de oude leden. Hij beschreef hen als ‘geen haar beter dan de schadelijke en onvaderlandslievende’ tegenstanders, als ‘huichelaars’ die met sluwheid ‘tegen alle moraal in den beurs weten te spekken’.⁴³ Maar hoewel deze kritische kanttekeningen niet mals waren, was er volgens Blokzijl wel degelijk verschil met de ‘anti’s’, ook wel als ‘negativisten’ aangeduid. Deze politiek onderling verdeelde ‘anti-menschen’ hadden als enige wens terug te keren naar de oude tijd, en werden in Blokzijls spottende propaganda ook wel ‘mensen van de verleden tijd’ genoemd.⁴⁴ Veel aandacht besteedde hij echter niet aan deze tweede groep Nederlanders. Zijn voornaamste doelgroep was namelijk de derde en grootste groep Nederlanders, de ‘positivisten’ of ‘helemaal-niksers’. Met zijn propaganda probeerde Blokzijl deze ‘goede vaderlanders, de kalme bezadigde elementen uit alle kringen van ons volk’, door Dick Verkijk ook wel als ‘zwevende kiezers’ omschreven, te overtuigen zich bij de nationaalsocialisten aan te sluiten. De uitnodiging gold niet voor Joden en ook niet voor intellectuelen, die Blokzijl denigrerend

als de ‘sorry-jongens’ aanduidde.⁴⁵ Zij werden niet van enige waarde geacht voor de Nieuwe Tijd.

Zoals René Kok terecht opmerkt in zijn *Max Blokzijl. Stem van het Nationaal-Socialisme* is het bovenal interessant dat Blokzijls indeling invloed had op de propaganda vanuit Londen.⁴⁶ Feit is namelijk dat Loe de Jong de door Blokzijl gehanteerde driedeling overnam en ook over het bestaan van een derde groep sprak. Wel hanteerde De Jong een andere definitie. In het hoofdstuk ‘Het zoet gefluit van Max Blokzijl’ in het tweede deel van zijn vierdelige oorlogsgeschrift over de bezettingsjaren, getiteld *Je Maintiendrai* (1942), bespreekt hij uitgebreid wat in zijn ogen het onderscheid is tussen de drie groepen Nederlanders.⁴⁷ Allereerst noemt hij de NSB-leden en sympathisanten. Dit was in zijn ogen ‘een kleine groep (...) samen niet meer dan luttele procenten van het totaal’. De tweede groep bestond uit ‘de beste vaderlanders’, de ‘strijders door dik en dun’, de ‘volhouders tegen alle tegenslagen in, altijd bereid tot activiteit – nooit terugschrikkend voor gevaren’.⁴⁸ Zij waren de ‘principieele vijanden van de “Nieuwe Orde”, omdat zij niet anders kunnen zijn, omdat het geweten hun den zwaren strijd oplegt’. De derde groep Nederlanders daarentegen waren de zogenaamde ‘inwendig aarzelenden’. In de woorden van De Jong was dit ‘een groep die onder gunstige omstandigheden bereid is, veel risico te nemen – maar die niet onwrikbaar vast in de schoenen staat.’ Kenmerkend voor deze ‘twijfelenden’ was dat ze niet direct tot de NSB toetraden, maar wel geneigd

42 Max Blokzijl, *Brandende kwesties*, 25 september 1941. Zie ook: René Kok, *Max Blokzijl. Stem van het Nationaal-Socialisme* (Amsterdam, 1988) 72-84.

43 Max Blokzijl, *Brandende kwesties*, 28 juli 1941.

44 Max Blokzijl, *Brandende kwesties*, 15 december 1941.

45 Verkijk, *Radio Hilversum*, 643; Max Blokzijl, *Politiek weekpraatje*, 21 juli en 28 juli 1941; Kok, *Max Blokzijl*, 77.

46 Kok, *Max Blokzijl*, 78.

47 Loe de Jong, *Je Maintiendrai II. Het tweede jaar Nazi-tyrannie in Nederland* (z.p.z.p. 1942) 242.

48 De Jong, *Je Maintiendrai II*, 242.

waren 'zich van den actieven strijd voor de bevrijding los te maken en het in meerderen of minderen maten met hun geweten op een accoordje te gooien.' Murw geworden door de bezetting en materiële ellende namen de Nederlanders in de derde groep een afwachtende houding aan. Ze waren daarmee volgens De Jong een prooi voor de nationaalsocialistische propaganda van Blokzijl en co.: 'tot hen in de eerste plaats spreekt Max Blokzijl'.⁴⁹

Hoewel De Jong zijn reflectie op de driedeling van Blokzijl pas opschreef in 1942, is zijn visie op de verschillende categorieën Nederlanders al terug te vinden in uitzendingen van *De Watergeus* uit 1941. De sketches en liedjes waarin de 'pro's' belachelijk gemaakt worden zijn talrijk. Illustratief is de satire op de Hagespraak van de NSB in Lunteren, waarin 'speciaal verslaggever van het departement van volksoplichting en rare kunsten', Kees Houzeemelaar, rapporteert over de landdag van de nationaalsocialisten. Met gespeeld enthousiasme beschrijft hij de samenkomst van de 'kameraden en kameraadskes', waarbij hij met versprekingen, dierengeluiden en karikaturen de NSB'ers bespot. Zo zingen volgens Kees de aanwezigen 'Wij zijn gezworen kameraden, wij zullen malkander wel verraden', marcheren ze precies in de maat als kippen zonder kop, en strekken ze hun rechterarm uit alsof ze willen voelen of het regent.⁵⁰ Het verschijnen van de Nationale Jeugdstorm en de knokploegen van de Weerbaarheidsafdeling (WA) en SS gaat gepaard met het gekwek van ganzen, gebalk van ezels en geknor van varkens. Daarnaast gaan een Italiaan en een Duitser elkaar te lijf, nadat de Italiaan heeft beweerd dat Mussolini groter is dan Hitler. Kees Houzeemelaars commentaar hierbij

luidt dat de trouwe bondgenoten oefenen voor de grote gemeenschappelijke strijd. Het feit dat ze vervolgens samen naar het ziekenhuis gaan is/staat symbool voor de onverbreekbare eenheid van het nieuwe Europa. De fictieve landdag eindigt met de komst van de Engelsen, waarna de aanwezige WA- en SS-mannen de benen nemen en Mussert uiteindelijk in een mesthoop terecht komt.

Waar in de satire met Kees Houzeemelaar de hoonuitingen met name gericht zijn op de nazi-kopstukken, worden in dezelfde uitzending ook doorsnee sympathisanten van de NSB bespot. In 'het liedje van Zwarte Hein' doet een 'goede vaderlander' verslag van zijn bezoek aan de Hagespraak waar hij op uitnodiging van zijn buurman Hein mee naar toe ging.⁵¹ Hein is een stereotypische NSB'er, die vol enthousiasme zijn leiders introduceert en de nationaalsocialistische ideologie verdedigt. Zonder succes, want zijn buurman vindt de NSB'ers maar een 'wilde-beeste-bende' en een 'nazi-klied'. Hij adviseert Hein dan ook zijn verstand te gebruiken:

Daarom Hein, gebruik nou eindelijk je verstand, vent,
Zet niet langer je voor iedereen te kijk,
Want je weet dat heel de buurt je nou al na schreeuwt,
Kijk, daar loopt dat arme uitgestelde lijk⁵²

Het meest bekende liedje waarin *De Watergeus* NSB'ers bespote en bekritiseerde is waarschijnlijk 'Op de hoek van de straat'. Op de voor veel Nederlanders zeer bekende melodie van *Ständchen* van de Groninger componist Jonny Heykens had Jo Paerl een

49 Ibidem.

50 *De Watergeus* XIII, 31-5-1941.

51 Ibidem.

52 Ibidem.

tekst verzonnen waarin NSB'ers werden weggezet als 'plebejers':

Op den hoek van de straat,
Staat een N.S.B.-er,
't Is geen man, 't is geen vrouw,
Maar een ras-plebejer!
Met een krant in zijn hand,
Staat hij daar te venten;
En verkoopt zijn vaderland
Voor zes rooie centen.⁵³

Het lied, gezongen door Jetty Paerl, klonk op 28 juni 1941 voor het eerst op Radio Oranje. Het werd een van de meest bekende geuzenliederen uit de oorlog. Al snel volgden enkele varianten op Paerls tekst, spottender en wreder van toon ten aanzien van de in het lied beschimpte NSB'ers. Het stereotype dat hierin werd neergezet is dat een NSB'er geen normen of waarden heeft, maar alles doet voor geld. NSB'ers werden afgeschilderd als verraders, als minderwaardige burgers, en als – in ieder geval in figuurlijke zin – arme lui. Het moet verschillende NSB-sympathisanten woedend hebben gemaakt. Hoe dan ook lokte het lied een reactie uit. Want nog hetzelfde jaar klonk in het zondagmiddagcabaret van *Paulus de Ruiter* een aangepaste versie, getiteld *Op de hoek van de straat staat een Nederlander*, waarin nu de reikhalzend naar Engeland uitkijkende Nederlanders belachelijk werden gemaakt:

Op den hoek van de straat,
Staat een Nederlander
Maakt zich dik,
Maakt zich kwaad
Roddelt met een ander
's Morgens vroeg
's Avonds laat
Staan ze bij elkander

53 *De Watergeus* XVII, 28-6-1941.

Dom, onnozel als een kind
Totdat Engeland wint⁵⁴

Zowel *De Watergeus* als *Paulus de Ruiter* herhaalden de eigen versie van *Op de hoek van de straat* regelmatig. Daarmee is het een van de meest overtuigende bewijzen van de interactie tussen de twee radioshow's. Het lied geeft ook goed inzicht in de wijze waarop 'de Nederlander' gestereotypeerd werd als antithese van 'de NSB'er' of, omgekeerd, als 'anti'. *De Watergeus* richtte zich met dit lied tegen de leden en sympathisanten van de NSB, die zij als 'rustverstoorders' en 'broedermoorders' zagen. Kenmerkend voor dit type Nederlanders was hun gluiperig en achterbaks gedrag en hun opportunisme.⁵⁵ In *Op de hoek van de straat*, alsook in verschillende andere liedjes en sketches, worden NSB'ers beschreven als laf, onbetrouwbaar en kruiperig. Meerdere keren verwijt *De Watergeus* deze Nederlanders een gebrek aan de kernwaarden van het volk van Oranje, te weten 'moed', 'eer' en 'trouw'.⁵⁶ Daarnaast worden met ironische verwijzingen naar de Hitlergroet ('steekt kameraden je hand omhoog en krijscht dan luid: "Houzee") en grapjes over onderling verraad de trouwhartigheid van NSB'ers en hun gehoorzaamheid aan het nationaalsocialisme en de Duitse bezetter bespot.⁵⁷ De centrale boodschap in de uitzendingen van *De Watergeus* was dat Nederlanders die met de NSB sympathiseerden geen morele normen kenden.

Waar in de satire van *De Watergeus* de hoon zich richtte op de NSB'ers, oftewel de 'pro's', lag bij *Paulus de Ruiter* de nadruk op

54 <https://mediasuite.clariah.nl/tool/resource-viewer?id=2101608090078441931&cid=daan-catalogue-aggr&st=%22paulus%20de%20ruiter%22> (vanaf 09:00), laatst geraadpleegd 09-09-2022.

55 *De Watergeus* XVII, 28-6-1941.

56 *Ibidem*.

57 *De Watergeus* XVII, 28-6-1941.

de Nederlanders die niet in de nationaalsocialistische ideologie geloofden, de 'anti's'. Met wat Wermer als 'anti-Nederlandse verzetspropaganda' of 'anti-Nederlandse Nederlandpropaganda' geïdentificeerd heeft, probeerden de makers van *Paulus de Ruiter* twijfel te zaaien over de reikwijdte en doeltreffendheid van verzetsactiviteiten. 'Anti's' werden weggezet als laf, schijnheilig, dom en naïef; het verzet als een kneuterige bedoening.⁵⁸ Deze ondeugden klinken ook duidelijk door in de typering van de Nederlander als 'dom, onnozel als een kind' in 'Op de hoek van de straat staat een Nederlander'. Daarnaast probeerde het zondagmiddagcabaret met satire het ideaalbeeld van het Nederland van vóór de bezetting, het 'vroeger' Nederland, aan diggelen te slaan. Op verschillende manieren werden de negatieve kanten van de Nederlandse identiteit, de gangbare normen en waarden en het verleden waar de Nederlandse bevolking zo naar terugverlangde, benadrukt. Het koningshuis was regelmatig mikpunt van spot en het vertrek van koningin Wilhelmina en haar kabinet werd als een 'laffe vlucht' getypeerd.⁵⁹

Het mag geen verrassing heten dat de tegenstelling tussen de 'pro's' en 'anti's' een terugkerend thema blijkt in het corpus van *De Watergeus* en *Paulus de Ruiter*. Gezien de achterliggende ideologische strijd is het evident dat stereotyperingen van de nationaalsocialist enerzijds en de verzetsstrijder anderzijds een prominente rol speelden in beide cabaretshows. Toch geeft analyse van het gebruik van humor en satire in de cabaretshows ook nieuwe inzichten. Wanneer we inzoomen op de omgang met de zogenaamde derde groep, anders gezegd, Nederlanders die niet als 'pro's' of 'anti's' gecategoriseerd konden worden, blijkt een duidelijk verschil

waarneembaar tussen de twee radioprogramma's. Voor de makers van *Paulus de Ruiter* vormde deze tussengroep namelijk een dilemma. Moest de deur wijd open voor de aarzelende toehoorder, in de hoop dat zij het 'goede kamp' zouden kiezen? Of moest het programma voornamelijk de eigen achterban bedienen? Actieve verzetsstrijders waren vanzelfsprekend niet de doelgroep van *Paulus de Ruiter*. Als zij de uitzendingen van het zondagmiddagcabaret al beluisterden, waren zij niet ontvankelijk voor de nationaalsocialistische propaganda. De nog twijfelende Nederlanders daarentegen, die zoals eerder al geciteerd door Blokzijl omschreven werden als 'goede vaderlanders, de kalme bezadigde elementen uit alle kringen van ons volk', waren wellicht wel te overtuigen zich bij de nationaalsocialisten aan te sluiten. De vraag was hoe men deze groep het beste kon aanspreken. Om de grote meerderheid voor zich te winnen moest goed worden nagedacht over de bespotting en beschimping van 'de Nederlander' en de anti-Nederlandse propaganda. *Paulus de Ruiter* spotte weliswaar regelmatig met de Nederlandse mentaliteit, maar waar de toon ten aanzien van de geallieerden grimmig werd, bleven de makers ten aanzien van doorsnee Nederlanders relatief mild. De 'anti's' die openlijk voor hun anti-Duits gedrag uitkwamen, werden ondeugden als lafheid en domheid verweten. De 'gewone' Nederlander, die mogelijk nog voor de nationaalsocialistische zaak te winnen was, bleef buiten schot.

Voor de makers van *De Watergeus* vormde de tussengroep in mindere mate een dilemma. Men ging er in Londen vanuit dat enkel de 'ware' Nederlander naar Radio Oranje luisterde. NSB'ers en 'aarzelenden' die naar de berichtgeving uit Londen luisterden vormden vanwege het luisterverbod vermoedelijk slechts een kleine minderheid. De makers van *De Watergeus* konden dus hoogstens

⁵⁸ Wermer, "Worteltje boven...", zie hoofdstuk 4.

⁵⁹ Ibidem, 96.

Een aantal bewaard gebleven opnames van *De Watergeus* en *Paulus de Ruiter* zijn te horen in het luisterboek *Ongehoord 1940-1945*. Dat boek is tegenwoordig ook als podcast te beluisteren.

Thumbnail van de Ongehoord 1940-1945 Amusement en propaganda tijdens de bezetting podcast door Peter de Ruiter, mei 2021

ambiëren de luisteraars bij de NSB weg te houden, maar hoefden hun luisteraars niet actief van hun propagandistische boodschap te overtuigen. Wel hoopten de radiomakers in Londen dat via het radiocabaret de wellicht nog twijfelende of enigszins terughoudende luisteraar aangemoedigd kon worden zich aan te sluiten bij de strijd voor de vrijheid. De nadruk lag in de stereotypering van Nederlanders dan ook op deugden als trouw,

moed en standvastigheid – eigenschappen van goede vaderlanders.

Propagandatechnieken en de kracht van laster en leugens

Wat in het oog springt bij het vergelijken van de uitzendingen van beide radiocabaretprogramma's, is dat het zondagmiddagcabaret in

feite een imitatie was van *De Watergeus*. Zeker in de eerste uitzendingen maakte Van Tol regelmatig gebruik van melodieën die eerder al in *De Watergeus* te horen geweest waren. Vermoedelijk hoopte hij op die manier het effect van de liedjes te neutraliseren.⁶⁰ De wereldberoemde V-campagne in 1941 illustreert dat de Duitsers wel vaker de tactiek van neutralisatie door imitatie toepasten om de propaganda van de tegenstander te ontcrachten. In een poging het V-teken als symbool voor geloof in de op handen zijnde overwinning van de geallieerden ('V' voor *Victory*) te ontmantelen, namen de nazi's het teken over en vervormden ze de betekenis voor eigen gewin.

Vergelijkbaar is de wijze waarop het zondagmiddagcabaret van *Paulus de Ruiter* het gebruik – en natuurlijk bovenal de gebruikers – van de lettercombinatie O-Z-O, de afkorting voor 'Oranje Zal Overwinnen', negatief karikaturiseerde.⁶¹ Hoewel het gebruik van deze lettercombinatie – alsook bijvoorbeeld het dragen van Nederlandse symbolen, zoals de Nederlandse leeuw – ogenschijnlijk onschuldig was, was de Duitse bezetter zich er terdege van bewust dat dergelijke passieve verzetsacties bijdroegen aan het uithoudingsvermogen van de Nederlanders en de moraal versterkten. Door dit symbolisch verzet in liedjes en advertenties belachelijk te maken, zoals 'Worteltje boven, OZO!', of 'Onze Zuurkool Overheerlijk', hoopten de makers van *Paulus de Ruiter* de Nederlandse bevolking te beïnvloeden en hen te ontmoedigen aan het verzet deel te nemen.⁶² Het ridiculiseren van de onverzettelikheden die in verband werd gebracht met Oranje was een poging weerwoord te bieden aan vormen

van verzet en illegaliteit. Met name in 1942 blijkt het zondagmiddagcabaret veel anti-Nederlandse teksten uitgezonden te hebben.⁶³

Eind 1942 veranderde de Duitse houding. Aanhoudende tegenslagen tastten het beeld van de onoverwinnelijkheid van Duitsland aan. Ook begon het protest in Nederland toe te nemen. Dit had effect op de inhoud van het zondagmiddagcabaret. De luchthartige, uit zelfverzekerdheid voortkomende toon die de eerste reeks uitzendingen van *Paulus de Ruiter* kenmerkte, maakte plaats voor een meer intimiderend, dreigend geluid. De luisteraars moesten ervan doordrongen worden dat een mogelijke geallieerde invasie niet wenselijk was en dat de komst van de Engelsen, Amerikanen en Russen angst, terreur en chaos zou betekenen. Om deze boodschap overtuigend te brengen was het neutraliseren en ridiculiseren van de propaganda van de vijand niet langer afdoende. In toenemende mate zocht *Paulus de Ruiter* dan ook zijn toevlucht in een andere bekende propagandatechniek: het bewust verspreiden van onjuiste berichten en het manipuleren van nieuws. Met openlijke propaganda via de Nederlandsche Omroep en 'zwarte' propaganda, waarbij de bron van informatie bewust verkeerd wordt voorgesteld, werd getracht het gezag van Radio Oranje te ondermijnen.⁶⁴ Radio Oranje op zijn beurt worstelde met een gebrek aan actueel nieuws uit bezet Nederland en de overzeese gebieden. De omgang met nieuws en geruchten, en in het bijzonder het wegzetten van berichtgeving van de tegenstander als leugens en laster, is in beide radiocabaretprogramma's een terugkerend thema dat de makers met regelmaat voor een dilemma moet hebben gesteld.

Voor Radio Oranje was de betrouwbaarheid van de verslaggeving en berichtgeving

60 Sinke, *Verzet vanuit de verte*, 111.

61 Wermer, "Worteltje boven...", 84-85.

62 *Zondagmiddagcabaret*, 30-05-43. Zie ook: Wermer, "Worteltje boven...", 46; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V*, 18; Wermer, "Worteltje boven...", 81.

63 Maaïke Wermer, "Worteltje boven..." Het zondagmiddagcabaret van Paulus de Ruiter, 1941-1944', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 4 (2001) 1-32, aldaar 21.

64 Sinke, *Verzet vanuit de verte*, 113.

vanaf dag één een punt van zorg. Zoals Loe de Jong zelf later toegaf in zijn magnum opus *Het Koninkrijk der Nederlanden* was de informatie die in Londen voorhanden was beperkt, en zeker waar het binnenlands nieuws betrof 'steeds geruime tijd bij de feiten achter', soms zelfs onbetrouwbaar.⁶⁵ Met name in de eerste maanden van de oorlog was er nauwelijks betrouwbare berichtgeving over de situatie in Nederland. De ondergrondse pers stond nog in de kinderschoenen en er was nog geen inlichtingennetwerk opgezet. De Nederlandse regering haalde daarom noodgedwongen haar informatie uit de uitzendingen van de door de Duitsers gecontroleerde Nederlandse radio.⁶⁶

De Watergeus probeerde de propaganda van de gelijkgeschakelde pers te ontcrachten door expliciet te benoemen dat de bezetter leugens verspreidde. Regelmatig werd 'propagandaminister' Joseph Goebbels in de uitzendingen opgevoerd met de uitspraak 'Da's niet waar' of '*Es is nicht wahr*'. Kenmerkend is ook een sketch op 9 augustus 1941, wanneer de bekende Duitse journalist Hans Fritsche Goebbels inlicht dat de waarheid er niet mooi uitziet: 'Ik waarschuw U vooruit, dat de waarheid vandaag zwarte kringen onder haar ogen heeft.' Goebbels antwoordt hierop: 'Maar man, zijn we nou journalisten of niet? De waarheid is net een klomp stopverf; je maakt er van wat je wil [...].'⁶⁷ Om toch een positieve boodschap te kunnen verkondigen is het volgens de fictieve Goebbels dan ook geen probleem om met berichten of getallen te sjoemelen:

Goebbels: 'Laat ik je nu eens voordoen, hoe je de waarheid verandert, zonder er iets aan te veranderen. Zeg eens, hoeveel

is tien min nul, en hoeveel is tien plus nul?'

Fritsche: 'Allebei tien natuurlijk.'

Goebbels: 'Goed zoo. Als ik nu ergens nul bij doe, of er nul aftrek, dan verandert het getal niet. Let nou goed op. Van ons zijn er zestig vliegtuigen neergeschoten. Daar trek ik nul af. Hoeveel hebben de bolsjewiki er dus van ons neergeschoten?'

Fritsche: 'Wel, zestig natuurlijk!'

Goebbels: 'Idioot, ben je nou helemaal van de democratie bezeten! Zestig min nul is zes, uilskuiken! Maar laten we verder gaan, hoeveel vliegtuigen hebben de Russen verloren?'

Fritsche: 'Laten we zeggen, vijfhonderd.'

Goebbels: 'Neen, niet overdrijven, Fritsche; daar houd ik niet van. Laten we ons aan het systeem van de nullen houden. Ze verloren er 35 plus 0 is dus..'

Fritsche: '350'

Goebbels: 'Prachtig, je leert het. Wanneer er met mij een ongeluk mocht gebeuren, kan ik gerust de oogen sluiten.'⁶⁸

Naast een ludieke deconstructie van *fake news* in sketches zoals deze, werden ook in liedjes van Radio Oranje de laster en leugens geadresseerd die de Duitsers via de radio verspreidden. Dit blijkt onder meer uit *Het Lied van de Watergeus*, dat op 1 november 1941 voor het eerst klonk:

Want het volk van Kokanje werd
verdrukt en geknecht
En zijn Radio Omroep aan banden
gelegd
Zong voortaan slechts den lof
Van verrader en Mof
En dat was geen kost voor het volk van
Kokanje

65 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* IX, 62; Sinke, *Verzet in de Verte*, 60.

66 Sinke, *Verzet in de verte*, 61.

67 *De Watergeus* XXII, 9-8-1941.

68 Ibidem.

Dat luisterde liever naar Radio Oranje
 En de aether vervulde met leugens het
 land
 Want de Radio loog even hard als de
 krant
 Maar die leugens, zoo snel
 Achterhaalde men wel
 Met de waarheid van de
 Anti-Leugencampagne
 Die beluisterde ieder van Radio Oranje
 (...) ⁶⁹

De betrouwbaarheid van verslaggeving en berichtgeving door en over Nederlanders bleef een zwakke plek van Radio Oranje, zeker tot de oprichting van Bureau Inlichtingen in november 1942.⁷⁰ Het zondagmiddagcabaret speelde hier handig op in en zette de berichtgeving van Radio Oranje weg als flauwekul met sketches als 'Oome Jan zet de zender niet meer an! [...] al die flauwe praatjes, stuur maar liever wat soldaatjes!' ⁷¹ Een dergelijke directe kritische verwijzing naar laster en leugens in *Paulus de Ruiter* is in *De Watergeus* niet terug te vinden. Wel worden Radio Hilversum en de NSB-kletspraatjes met enige regelmaat bespot. De Sinterklaasuitzending van 5 december 1941 was bijvoorbeeld zogenaamd een heruitzending van *De Spiegel van de Dag*.⁷² Annetje zegt in deze uitzending op verzoek van Neeltje een versje op voor Sinterklaas dat luidt:

Opdat wij de waarheid niet zullen
 hooren,
 laat Goebbels onze omroep storen,
 maar hij stoort zichzelf het meest:
 hij toont hoe hij de waarheid vreest.⁷³

69 *De Watergeus* XXXI, 1-11-1941.

70 Sinke, *Verzet in de verte*, 162.

71 *Zondagmiddagcabaret*, 1-11-1942.

72 <https://mediasuite.clariah.nl/tool/resource-viewer?id=2101608150134289931&cid=daan-catalogue-aggr&st=Watergeus>, laatst geraadpleegd 09-09-2022.

73 *De Watergeus* XXXV, 5-12-1941.

Naast aandacht voor de verdraaiing van de waarheid in de Duitse propaganda besteedde *De Watergeus* eind 1941 steeds meer aandacht aan de ontwikkelingen aan het front en het gebrek aan berichtgeving over de realiteit van de strijd aan het Oostfront. Opnieuw wordt hiervoor het personage van kameraad en WA-man Houzeemelaar ingezet. Ditmaal doet hij verslag van zijn ervaringen aan het Russisch front, waar de Duitse troepen in de Siberische kou vernikkelen. Terugkerend thema is dat het koud en ver is naar Moskou: 'Zeven dagen ben ik nou aan het strompelen. En een koude voeten dat ik heb... net klompies ijs... m'n teenen liggen los in mijn schoenen.' Wel weet Houzeemelaar zich gesteund door zijn leider: 'Maar ik heb het laatste nummer van Volk en Vaderland in mijn sokken gestopt, met het hoofdartikel van Mussert. Dat verwarmt mijn voeten en dat geeft me een beetje het gevoel dat de Leider vlak bij me is.'⁷⁴ Om het dramatische beklag van Houzeemelaar extra te onderstrepen worden met geluidsfragmenten klapperende tanden en ontploffingen nagebootst.

Terugluisterend in de wetenschap hoeveel soldaten er zijn gesneuveld, zijn deze fragmenten van *De Watergeus* eerder schrijnend dan grappig. Toch was humor een uitermate belangrijk instrument in de berichtgeving over de strijd aan het front. De cynische of sarcastische grapjes waren niet alleen bedoeld om te vermaken. Ze moesten ook de realiteit minder bedreigend doen lijken en een groepsgevoel creëren.⁷⁵ Door de ervaringen van Houzeemelaar in satirische vorm

74 *Ibidem* XXXVIII, 29-11-1941.

75 Humor wordt tegenwoordig ook wel een 'geheim wapen' of 'superkracht' genoemd, zie het werk van Jennifer Aaker en Naomi Bagdanas, *Humour, Seriously. Why Humour Is A Superpower At Work And In Life* (London, 2020) en *Humor, Seriously. Why Humor Is a Secret Weapon in Business and Life (And how anyone can harness it. Even you)* (New York, 2021).

te gieten, werd het uitblijven van Duitse successen bespot en werd er gesuggereerd dat de bevrijding nabij was. Naarmate de oorlog in de winter van 1941 verhardde en de wandaden toenamen, vormde de satire op de erbarmelijke omstandigheden waarin soldaten als Houzeemelaar aan het Russische front bivakkeerden een belangrijk wapen in het verzet dat Radio Oranje met het cabaret van *De Watergeus* probeerde te stimuleren.

Waar de spot in *De Watergeus* zich richtte op de ontberingen en tegenslagen aan Duitse zijde, belichtte *Paulus de Ruiter* juist de verliezen van de geallieerden. Door het geallieerde leger weg te zetten als een ongeorganiseerde, wanordelijke club soldaten, werd geprobeerd het idee van een geallieerde invasie belachelijk te maken. Toen de geallieerden eind 1942 daadwerkelijk aanzienlijke overwinningen boekten, veranderde de boodschap in het cabaret. Nog steeds werden de geallieerden bespot, maar ook werd er gewaarschuwd voor de komst van de geallieerden in Europa. De achterliggende propagandistische gedachte was dat de Nederlanders beter af waren met de Duitsers als heersers in Europa dan met de geallieerden. Om deze boodschap kracht bij te zetten werden de gevolgen van een eventuele geallieerde bevrijding uitgewerkt tot angstscenario's, waarin de geallieerden chaos en wangedrag werden toegeschreven. Een illustratief fragment hiervoor is:

Daarom zure democraten
Denkt eens hoe 't zou kunnen zijn.
Kijk eens hoe de geallieerden
Zich misdroegen aan den Rijn.⁷⁶

Waar *De Watergeus* medio februari 1942 stopte, was *Paulus de Ruiter* tot begin 1944

een vast item op de genazificeerde Rijksradio. Gedurende deze jaren valt een verandering in de eigen berichtgeving en manipulatie van het nieuws waar te nemen, mede als gevolg van de oproep tot 'totale oorlog' door Goebbels in 1943. De milde toon waarmee de betrouwbaarheid van Radio Oranje in 1941 en 1942 in twijfel getrokken werd, ging gedurende 1943 over in een fellere, kritische aanval, waarbij de medewerkers in Londen niet gespaard bleven.⁷⁷ In *Brief van een Rotterdammer aan een Rotterdammer* worden zij expliciet zwart gemaakt:

Waarde Rotterdammer, die ons ophitst
vanuit Londen,
Waar u bij de radio een baantje heeft
gevonden,
Uit uw veilig hoekje, een schuilkelder
ofzoo,
Geeft u ons in Nederland uw goeden raad
cadeau,
Toen de kans tot vluchten in den oorlog
gunstig bleek,
Liet u Rotterdam en Rotterdammers in
den steek.⁷⁸

Om deze 'brief' te kunnen begrijpen is het vermeldenswaardig dat 'De Rotterdammer' het pseudoniem was van journalist Henk van den Broek. Van den Broek had zich vanaf de Duitse inval actief ingezet voor het maken van radio vanuit het buitenland, eerst met radio-omroep Radio Vrij Nederland vanuit Parijs en later met De Brandaris voor zeevarende Nederlanders vanuit Londen. Na de fusie van De Brandaris met Radio Oranje in het najaar van 1942 was hij aangesteld als chef van het vernieuwde Radio Oranje, de 'stem van strijdend Nederland'. Regelmatig hield hij praatjes waarin hij fel van leer trok

⁷⁷ Ibidem, 26.

⁷⁸ Wermer, 'Worteltje boven...', 26., *Zondagmiddagcabaret*, 25-7-1943.

⁷⁶ Wermer, 'Worteltje boven...', 14-15; *Zondagmiddagcabaret*, 6-9-1942.

tegen het bezettingsregime. Van den Broek was hierdoor een van de kopstukken, maar zeker ook een van de boegbeelden van Radio Oranje. Voor de luisteraars was het dan ook kristalhelder dat de kritische *Paulus de Ruiter*-sketch aan hem was geadresseerd. Van den Broek stond symbool voor de 'laffe' Nederlanders die gevlucht waren en vanuit het buitenland zogenaamd onwaarheden verkondigden.

Of *De Watergeus* en *Paulus de Ruiter* erin slaagden om de laster en leugens van de tegenpartij overtuigend tegen te spreken of te ontkrachten, blijft slechts gissen. Loe de Jong schreef na de oorlog dat verschillende Nederlanders doelbewust naar het zondagmiddagcabaret luisterden om te horen wat 'voor vuiligheid er nu weer uitgezonden werd'.⁷⁹ Feit is dat de Nederlandsche Omroep zich kon presenteren als legale en nationale omroep. Radio Oranje kon hierdoor eenvoudig worden weggezet als illegaal en fout. Radio Oranje worstelde daarnaast met een gebrek aan informatie voor de uitzendingen. Voor de makers van *De Watergeus* vormde de omgang met de berichtgeving gedurende de hele looptijd van het cabaret van maart 1941 tot begin 1942 een dilemma. Toch stonden de makers van het zondagmiddagcabaret voor een grotere uitdaging. De doelstelling van *Paulus de Ruiter* was namelijk niet eenduidig, maar meervoudig. De laster en leugens van de ideologische vijanden en de geallieerden moesten worden benoemd en ontmanteld, maar tegelijkertijd moest er met valse berichtgeving een positieve boodschap over de glorie van het nationaalsocialisme worden verspreid. Het was een dilemma dat zich naarmate de oorlog kantelde steeds duidelijker manifesteerde. Na de Duitse tegenslagen werd de toon van

het zondagmiddagcabaret steeds grimmiger en angstaanjagender. Het nieuws waar het cabaret op moest reageren en inspelen gaf geen aanleiding meer tot vermaak.

Tot slot

Of de radiocabaretprogramma's daadwerkelijk hebben aangezet tot verzet tegen de bezetter of afkeer van de vooroorlogse Nederlandse samenleving valt niet te toetsen. Het luisteren naar Radio Oranje was op zichzelf al een vorm van verzet. Mede dankzij de naoorlogse geschiedschrijving over Radio Oranje, waarbij de bijzondere dubbelrol van Loe de Jong als radiomaker en chroniqueur niet onbenoemd mag blijven, zijn de radio-uitzendingen vanuit Londen en vooral het luisteren ernaar als vorm van verzet geïnterpreteerd.

Zowel *De Watergeus* als *Paulus de Ruiter* probeerden de luisteraar aan zich te binden, voor hun boodschap te winnen, de vijand zwart te maken en de toehoorders te beïnvloeden. De satirische radiosketches tonen de vijandbeelden van weleer, maar ook de dilemma's waarmee de makers worstelden in het benoemen en aanspreken van hun doelgroep. Beide zenders en programma's verwezen naar elkaar en veronderstelden dat de toehoorder bekend was met de ander. Tegelijkertijd probeerden ze die ander belachelijk te maken en elke waarde te ontnemen. Dit was een voortdurend balanceren. Het verwijzen naar het andere radioprogramma kon immers ook nieuwsgierig maken en propaganda van de tegenstander herhalen en verspreiden.

Beide radiocabaretshows presenteerden de makers en aanhangers van de ander als een kleine minderheid. Het gebruik van humor en satire fungeerde in het radiocabaret van beide zijden als bindmiddel

⁷⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* V, 335.

en als wapen. *De Watergeus* bespote een minderheid van landverraders en NSB'ers, *Paulus de Ruiter* richtte zich op de verblinde volgelingen van een vorig regime en tijdperk. De programma's probeerden op deze manier hun eigen toehoorders het goede gevoel te geven bij de meerderheid van Nederlanders te horen. Een vastomlijnde stereotypering van deze Nederlanders lijkt echter niet duidelijk naar voren te komen uit de beide cabaretprogramma's. Weliswaar definieerde *De Watergeus* het gedrag van Oranje-aanhangers door te zinspelen op deugden als trouw, standvastigheid en moed, terwijl *Paulus de Ruiter* tegenstanders van het nationaalsocialisme wegzette als laf, naïef, schijnheilig en dom. Maar beide cabaretprogramma's lijken ook rekening te hebben gehouden met het feit dat vele Nederlanders niet eenvoudigweg

'pro's' dan wel 'anti's' waren. Het gebruik van satire en humor vormde een probaat middel om de scherpte van het dilemma 'hoe om te gaan met de tegenpartij' weg te nemen: de ander wel noemen, maar ridiculiseren. Dit in de eeuwige hoop van elke propagandist om de weifelende en onbepaalde tussengroep over de streep te trekken.

Over de auteur

Dr. **Marieke Oprel** is als universitair docent Politieke Geschiedenis verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen en postdoctoraal onderzoeker bij Radboud Institute for Culture & History (RICH).

E-mail: marieke.oprel@ru.nl